

УДК 378.1

П'янковська І. В., аспірант НаУКМА

ВПЛИВ БОЛОНСЬКОГО ПРОЦЕСУ НА РОЗВИТОК ВИЩОЇ ОСВІТИ СУЧАСНОЇ НІМЕЧЧИНИ

Актуальність дослідження. Болонський процес, що розпочався у двадцяти дев'яти країнах в 1999 році, і зараз охоплює вже сорок європейських держав, являє собою процес створення Європейського простору вищої освіти на засадах цілей та зобов'язань, сформульованих міністрами, відповідальними за вищу освіту, у Болонській декларації (1999 р.) та подальших офіційних документах Болонського процесу – Празькому (2001 р.) та Берлінському (2003 р.) комюніке [3, 3].

У 2005 р. Україна підписала Болонську Декларацію, тому інтеграція в єдиний Європейський освітній простір є на сьогодні основним напрямом діяльності вищої освіти нашої країни. Приєднання України до Болонського процесу, що спрямований на перетворення Європи на найбільш конкурентноспроможний і розвинутий освітній простір у світі, надає нашій країні можливості поглибити відносини з європейськими державами. Вивчення, узагальнення та адаптація провідного досвіду європейських країн, зокрема Німеччини, у цій галузі надасть нашій країні змогу ефективно впроваджувати основні принципи побудови європейського простору освіти. Це сприятиме розвитку й збагаченню вітчизняної системи **освіти**, дозволить уникнути повторення помилок та надасть можливість розкрити нові підходи до **вирішення низки** проблем у цій царині.

Постановка проблеми в загальному вигляді. **Досвід** розвитку системи вищої освіти **Німеччини** викликає особливий інтерес. Її історія

бере свій початок ще із **середньовіччя**, але й на сьогодні відіграє важливу роль у **становленні** загальноєвропейського **освітнього** простору. Наприкінці 90-х рр. XX ст. у **системі** вищої освіти **Німеччини починається** новий етап. Величезні перспективи відкриває процес європейської інтеграції, який супроводжується формуванням єдиного загальноєвропейського інтелектуально-освітнього та науково-технічного довкілля.

Болонський процес є на сьогодні досить актуальною темою для дискусій та досліджень [1]. Про активне входження Німеччини до Болонського простору вищої освіти свідчать матеріали та документи, що висвітлюють різні аспекти цього процесу. В першу чергу, це друковані та електронні матеріали Конференції ректорів ВНЗ Німеччини (HRK), Міністерства освіти та науки (BMBWF), Наукової Ради (Wissenschaftsrat), Постійної конференції міністрів освіти і культури земель (KMK). Особливу цінність становлять збірники статистичних документів, з допомогою яких можна простежити кількісні наслідки реформ. Самі тексти основних офіційних документів Болонського процесу та матеріали семінарів, конференцій також дають більше уявлення про передумови виникнення реформ у європейському просторі взагалі, та Німеччині зокрема, їхнє спрямування, наслідки та задачі, які постають перед країнами-учасницями Болонського процесу.

Метою нашої статті є висвітлення основних аспектів реформування вищої освіти Німеччині та переходу на двоступеневу систему навчання у процесі її адаптації до вимог Болонського процесу.

Аналіз останніх публікацій. Питання реформування вищої освіти Німеччини є актуальними для німецьких дослідників і знайшло свій відбиток у низці публікацій Петера Векса, Олівера Маасена, Ханс Лайнера Фрідріха, Анке Ханфт та Ізабелль Мюскенс(бажано: за кожним іменем подати їхні прізвища німецькою). Проблемами дослідження реформування європейської системи вищої освіти

займаються також і вітчизняні дослідники: В. Миронов, В. Байденко, А. Афанасьєв, В. Пусвацет, М. Степко, Б. Клименко, Г. Лукичів, В. Калашніков та інші.

Виклад основного матеріалу. Як відомо, Болонський процес на рівні держав було започатковано 19 червня 1999 року, коли в м. Болоньї (Італія) 29 міністрів освіти підписали від імені своїх урядів документ, названий ними «Болонською декларацією» [13]. Цим актом країни-учасниці узгодили спільні вимоги, критерії та стандарти національних систем вищої освіти й домовились про створення єдиного європейського освітнього та наукового простору до 2010 року, а також започаткували регулярні – через кожні два роки – зустрічі (конференції) міністрів освіти країн Європи. Офіційні документи, що були прийняті на регулярних конференціях (Прага 2001 р., Берлін 2003 р., Берген 2005 р., Лондон 2007 р.), містять аналіз ходу виконання зобов'язань, зазначених у Декларації 1999 року та уточнюють основні положення процесу на базі досвіду, набутого за роки, що минули після попередньої зустрічі, а також формулюють нові завдання на найближчий період. Дворічні терміни між зустрічами міністрів насичені великою кількістю зустрічей, конференцій, семінарів, присвячених різним аспектам Болонського процесу.

Основними ідеями Болонського процесу є:

1) прийняття та визнання спільної системи порівнюваних освітніх кваліфікацій та наукових ступенів, упровадження уніфікованого «Додатка до диплому про вищу освіту»;

2) введення двох етапів навчання – доступеневого до отримання ступеня бакалавра (не менше 3 років), та післяступеневого до отримання ступеня магістр (1-2 роки);

3) упровадження системи трансферних кредитів - European Credit Transfer System (ECTS), що забезпечує перезалікову та накопичувальну функцію. За ECTS кожна навчальна дисципліна оцінюється у навчальних кредитах, що визначаються співвідношенням

кількості витрат академічного часу на курс відносно до витрат на навчальний рік (лекції, практичні заняття, семінари, курсові та дипломні проекти, інші письмові роботи, самостійна робота студентів);

4) запровадження уніфікованих критеріїв, методів оцінки знань та якості навчання;

5) подолання перешкод, що заважають вільному руху студентів, стажерів, дослідників, викладачів у галузі освіти. Для функціонування європейського простору вищої освіти необхідно, щоб були створені умови для мобільності викладачів, дослідників у межах Європи і щоб студенти навчались не менше одного семестру в іншому університеті Європи.

6) забезпечення працевлаштування випускників ВНЗ. Знання випускників європейських ВНЗ повинні бути застосовані й практично використані на користь усієї Європи. Усі академічні ступені та освітньо-кваліфікаційні рівні повинні бути затребуваними на європейському ринку праці, а професійне визнання кваліфікацій – спрощене та полегшене. Для забезпечення визнання кваліфікацій планується повсюдне використання «Додатка до диплома»;

7) забезпечення привабливості європейської системи освіти та залучення до неї більшої кількості студентів із інших регіонів світу. Уведення загальноєвропейської системи гарантії якості освіти, кредитної накопичувальної системи, кваліфікацій і т.п., що повинно призвести до підвищення інтересу європейських та громадян інших країн до вищої освіти у Європі [2, 12].

Як бачимо, сформульовані цілі мають дуже загальний вигляд. Міністри, мабуть, цілком свідомо, уникали конкретних формулювань, ураховуючи суттєві розбіжності освітніх систем країн-учасниць. На всіх етапах Болонського процесу проголошувалося, що цей процес є добровільним, ґрунтується на цінностях європейської освіти та культури, не нівелює національних особливостей освітніх систем різних

країн Європи. Звісно, освітній процес, що розглядається нами, багатоваріантний, гнучкий, відкритий, поступовий. Але не слід надмірно ідеалізувати Болонський процес, оскільки він має свої іманентні складності та суперечності. Як приєднання до цього процесу, так і неприєднання мають свої переваги та недоліки [2, 2].

Хоча Німеччина є одним із ініціаторів й активних учасників процесу **європейської** інтеграції в галузі освіти, країна досить обережно реформує власну систему вищої освіти в умовах Болонського процесу, прагнучи зберегти свої національні **освітні** традиції. Уся робота щодо створення загальноєвропейської освітньої зони в Німеччині є скоординованою й підкріпленою діяльністю різних організаційних структур. На державному рівні у цій країні відповідальність покладено на Робочу групу щодо реалізації Болонського процесу, яка готує пропозиції, рекомендації та резолюції, надає консультації, послуги, забезпечує проведення заходів щодо підтримки вищих навчальних закладів у цьому аспекті. До її складу входять представники Федерального міністерства освіти і науки, Постійної конференції міністрів освіти та культури земель, *(тут та надалі переклад з німецької авторки статті –І. П.)*, Конференції німецьких ректорів, Німецької служби академічних обмінів, Німецької акредитаційної ради, Національної асоціації студентських рад. Протягом 1999-2007 рр. Робоча група на основі міжнародних документів з питань демократизації, гуманізації в галузі освіти і прав людини здійснила ряд масштабних заходів зі створення нової національно-правової нормативної бази вищої освіти Німеччини [8, 89].

Сучасна система вищої освіти Німеччини є потужною розгалуженою освітньою мережею, яка об'єднує близько 350 ВНЗ різних типів і професійного спрямування, де навчається близько 2 млн студентів та студенток. Основу системи складають університети (класичні, технічні), загальноосвітні та спеціалізовані ВНЗ університетського рівня, зокрема вищі педагогічні, теологічні та медичні школи, також вищі школи мистецтва та музики, вищі професійні навчальні заклади (Fachhochschule) [15]. Останній

тип навчальних закладів є характерним переважно для Німеччини. Він виник на базі середніх професійних навчальних закладів та інженерних шкіл і в 1975 році був піднятий до статусу вищої освіти. Завдання подібних шкіл, програми яких концентруються на інженерних та інших технічних дисциплінах, зорієнтованих на практичні знання та навички, полягає в здійсненні прикладних досліджень та розробок, спрямованих на конкретне практичне використання. Навчання тут триває 4 роки (на відміну від 5-річного університетського рівня), і ці освітні заклади не мають права присвоювати наукове звання.

Німеччина ставить собі за мету разом із іншими європейськими країнами провести структурне реформування вищої освіти та консолідувати зусилля наукової та освітянської громадськості й уряду для істотного підвищення конкурентоспроможності європейської системи вищої освіти та науки у світі. Болонська декларація передбачає введення двох рівнів вищої освіти, які відображаються в освітньо-кваліфікаційних ступенях «бакалавр» і «магістр». Доступ до другого циклу навчання потребує успішного завершення першого, який має тривати щонайменше три роки. Учений ступінь, що присвоюється після завершення першого циклу, на європейському ринку праці сприйматиметься як відповідний рівень кваліфікації. Кінцевим результатом другого навчального циклу має бути вчений ступінь магістра та/або кандидата наук, як у багатьох європейських країнах [13].

Важливим кроком запровадження двоступеневої системи навчання в країнах-учасницях Болонського процесу став семінар із питань університетських ступенів короткого циклу навчання (ступінь бакалавра), який пройшов у лютому 2001 року в м. Гельсінкі (Фінляндія), а вже в травні 2001 р. міністри освіти та культури європейських країн підвели підсумки та визначили результати зустрічі на конференції в Празі (Чехія) [14]. У березні 2003 р. в Гельсінкі

відбулась підсумкова конференція чергового етапу Болонського процесу з питань учених ступенів магістерського рівня [16]. Результати та підсумки цієї зустрічі були підтверджені у вересні 2003 р. на Берлінській конференції міністрів освіти європейських країн. Крім того, Постійною конференцією міністрів освіти та культури були прийняті рекомендаційні рішення щодо можливостей навчання в аспірантурі для студентів-бакалаврів та студентів-магістрів [5, 93].

Реформаційні процеси в Німеччині, спрямовані на підвищення якості та конкурентоспроможності її вищої освіти у світі та розширення мобільності студентського та викладацького складу, дали вже певні результати. У 1998 р. в Рамковий закон про вищу освіту були внесені зміни, які закріпили мінімум необхідних вимог для реалізації Болонської декларації, надавши їм статус таких, що доповнюють національну освітню систему. Тим самим, вищим навчальним закладам Німеччини було надане право вибору системи підготовки студентів, як за класичним німецьким, так і за новим європейським варіантом підготовки бакалаврів та магістрів.

Варто зазначити, що в Німеччині до Болонського процесу вже існував певний поділ на різні форми завершення вищої освіти. Наразі основним завданням, що постало перед країною, було пристосування національної системи освіти до загальноприйнятої європейської. Новим для вищої освіти Німеччини стало запровадження ступеня бакалавра та магістра (майстра) у загальноєвропейському розумінні, яке стикається з низкою проблем та супроводжується дискусіями в самій країні. Зокрема, у вищій школі Німеччини відбуваються структурні зміни, розробка та апробація нових підходів, моделей, технологій підготовки майбутніх фахівців. Упроваджуються нові навчальні програми з метою орієнтації та адаптації системи вищої освіти, що ґрунтується на двох основних освітніх циклах та передбачає здобуття ступенів бакалавра та магістра за модулями у роках – (3+2) чи (4+1) [1, 107]. Термін навчання для отримання ступеня бакалавра складає від 6 до 8 семестрів, магістра - від 2 до 4 семестрів. У тому випадку,

якщо ці курси є лінійними етапами у навчанні, їх тривалість не може перевищувати 10 семестрів. На вищі навчальні заклади покладено завдання слідкувати за тим, щоб студенти закінчували навчання вчасно.

У січні 2000 р. Наукова Рада Німеччини опублікувала рекомендації щодо впровадження нової структури отримання та присвоєння ступенів (бакалавр/магістр) у вищих навчальних закладах країни [6]. У січні 2002 р. були розроблені рекомендації щодо введення двоступеневої системи у вищих професійних навчальних закладах Німеччини [7]. Уже за рік Постійна конференція міністрів освіти та культури прийняла рішення щодо академічної класифікації нових ступенів та випустила «10 тез про введення ступенів бакалавра та магістра в Німеччині». У цих тезах говорилось про двоступеневу систему навчання, самостійність, професійність та профільні типи бакалаврських та магістерських курсів, послідовну та непослідовну систему навчання, середній період отримання освіти, якість та акредитацію нових курсів [12].

Ініціативи були підтримані федеральним урядом та урядами земель, завдання яких полягало у розробленні та реалізації пілотних програм та проектів, спрямованих на структурну підтримку реформ вищої освіти. Для запровадження двоступеневої системи було підготовлено декілька спеціальних програм: пілотна програма «Орієнтація навчальних програм на міжнародні стандарти», «Інтегровані двоступеневі програми навчання» та «Майстер Плюс», програма, що зокрема дозволяє легко увійти в систему вищої освіти Німеччини іноземним студентам, які вже мають диплом бакалавра. Запровадження нової ступеневої системи освіти підтримано також багатьма конференціями, симпозіумами та іншими освітньо-педагогічними, науково-методичними, інформаційними заходами.

Законодавством Німеччини передбачаються нові механізми акредитації навчальних програм та нова система оцінки якості освіти. У

1998 р. Постійною конференцією міністрів освіти та культури земель була складена процедура акредитації курсів на отримання ступеня бакалавра та магістра [5]. Станом на вересень 2007 року було акредитовано більше як 2,5 тис. бакалаврських та магістерських навчальних програм, що складає - 36,8 %; із них відповідно: 1364 – бакалаврських та 1167 магістерських [9, 2].

Згідно з офіційною статистикою Німеччини, спостерігається значне зростання частки «свіжих», тільки що розроблених бакалаврських і магістерських програм у навчальному процесі. Так, якщо на нових циклах навчання в зимовому семестрі 1999/2000 рр. було запропоновано 123 бакалаврських і 60 магістерських навчальних програм, то вже в зимовому семестрі 2005/2006 – 2138 і 1659 навчальних програм відповідно, за якими навчалось майже 25 тис. студентів, що складало 12,5 % від загальної кількості студентів у країні. У порівнянні з попереднім зимовим семестром 2004/2005 їхня кількість зросла на 4,6 % [4, 50-51]. У літньому семестрі 2006 р. кількість нових програм зросла на 8 %, а в зимовому семестрі 2006/2007 н.р. – уже на 27 % порівняно з минулим семестром і склала загалом 5,2 тис. програм (3 тис. – бакалаврських і 2,2 тис. – магістерських). Слід зазначити, що частка нових бакалаврських навчальних програм є більшою на 14 % ніж магістерських. Таким чином, станом на зимовий семестр 2007/2008 н. р. 61,1 % із загальної кількості (11,2 тис.) запропонованих навчальних програм дають можливість отримати ступеня бакалавра (4,1 тис.) та магістра (2,8 тис.) (див. Рис. 1). Тенденція збільшення частки нових програм навчання зберігається і в наступний період [9, 7-8].

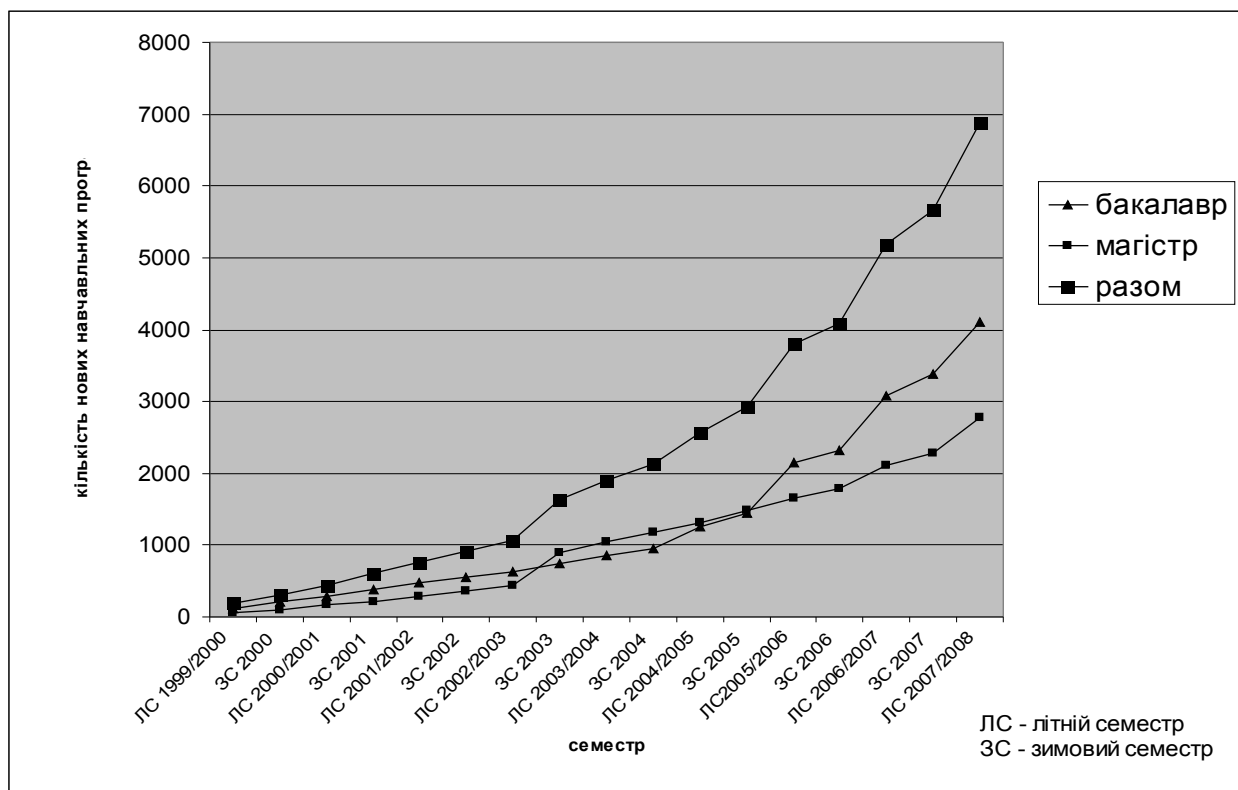

Рис 1. Тенденція уведення нових навчальних програм освітньо-кваліфікаційного рівня бакалавр/магістр у Німеччині (зимовий семестр 1999/2000 н. р.– зимовий семестр 2007/2008 р. н.) [10, 8].

Вважаємо за потрібне зазначити зміни у кількості навчальних програм освітньо-кваліфікаційного рівня бакалавр/магістр відповідно до різних типів навчальних закладів за період від зимового семестра 2006/2007 н.р. до зимового семестра 2007/2008 н.р. (див. Табл. 1) [4, 48]

Таблиця 1. Порівняльний аналіз кількості навчальних програм бакалавр/магістр у різних типах ВНЗ Німеччини за період ЗС 2006/2007 н.р. – ЗС 2007/2008 н.р.

Типи вищих навчальних закладів	Зимовий семестр 2006/2007 н.р		Зимовий семестр 2007/2008 н.р	
	Кількість бакалаврських програм	Кількість магістерських програм	Кількість бакалаврських програм	Кількість магістерських програм
Університети	1722	1310	2345	1802
Вищі професійні навчальні заклади	1314	768	1713	930
Мистецькі та музичні школи	39	35	50	46

Станом на зимовий семестр 2007/2008 н.р. найбільш популярними бакалаврські та магістерські програми є в аграрній та харчовій галузі (80,5 %

від загальної кількості запроваджених програм на ОКР бакалавр/магістр), у галузі інженерних та технічних наук (78,7 %), економічних, правових та соціальних наук (78,5 %), мистецтва й музики (25,3 %). Із кожним роком зростає й кількість студентів, які обирають для навчання нові програми [9, 19] (див. Рис. 2).

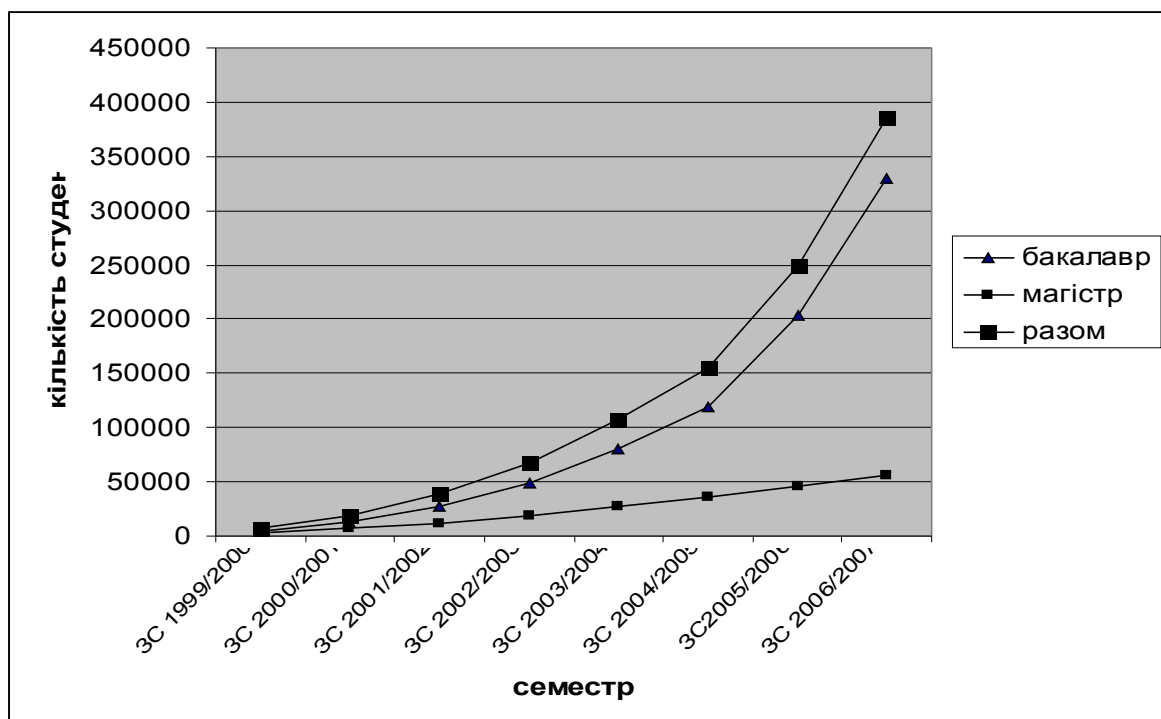

Рис 2. Тенденція зміни кількості студентів, які обрали двоступеневу систему навчання (ОКР бакалавр/магістр) [10, 19].

Необхідно звернути увагу на систему переходу від бакалавра та магістра до професійної діяльності. Усі бакалаври мають право продовжити навчання в магістратурі з метою здобуття ступеня магістра. У свою чергу, студенти, які отримали ступінь магістра в університеті, іншому вищому навчальному закладі або вищій професійній школі, можуть продовжити своє навчання в аспірантурі. Окрім того, особливо обдаровані студенти після отримання ступеня бакалавра та проведення відповідного тестування також можуть бути допущені до навчання в аспірантурі [2, 55-57]. (див. Рис. 3.)

Рис. 3. Схема переходу до професійної діяльності випускників ОКР «бакалавр» та ОКР «магістр» у сучасній Німеччині [4].

Досвід уведення двоступеневої системи вищої освіти в Німеччині демонструє таку тенденцію: мало хто з випускників-

бакалаврів завершує свою освіту й переходить до професійної діяльності. Випускник-бакалавр, зважаючи на невизначеність свого статусу, належно не підкріплений необхідними практичними вміннями та навичками, стикається зі значними перешкодами щодо працевлаштування. Так, наприклад, група провідних технічних університетів виступила із заявою, що для інженерних наук саме підготовка магістра, а не бакалавра повинна стати правилом. Аналогічна ситуація виникла також і з учителями. З'явилася пропозиція брати на роботу вчителями молодших класів фахівців зі ступенем бакалавра, але міністерство наголосило на тому, що лише магістр буде мати можливість викладати в школі. Федеральний уряд та землі зазначили, що впровадження нової двоступеневої системи повинно супроводжуватись заходами, які сприяють прийняттю цих ступенів суспільством, економікою та відкривають випускникам нові можливості на ринку праці [10, 185-189]. У свою чергу роботодавці у так званій Кельнській декларації наголосили на тому, що кваліфікація для професії є невід'ємним елементом першого, базового ступеня [7].

Оскільки ще не всі університети Німеччини провели широкомасштабне введення двоступеневої системи навчання, німецьку вищу освіту очікує динамічний розвиток упровадження нових цікавих навчальних програм на бакалаврських та магістерських ОКР. Останній процес призведе до збільшення кількості студентів, які будуть обирати нові навчальні напрями.

Висновки

1. Участь України у Болонському процесі має відбуватися із залученням провідного досвіду європейських країн, зокрема Німеччини, оскільки поєднання вітчизняних освітніх традицій із європейськими сприятиме подальшому розвитку й збагаченню освітньої системи нашої країни, дозволить уникнути повторення

помилки, відкриє нові перспективи у вирішенні низки проблем у цій галузі.

2. Упровадження Болонського процесу у Німеччині має поступовий і виважений характер, з огляду на те, що країна має потужні освітні традиції. Важливі рішення щодо необхідних реформ приймаються за участю різних організаційних структур. Створено Робочу групу щодо реалізації Болонського процесу, яка діє на державному рівні, охоплює представників Федерального міністерства освіти та науки, Постійної конференції міністрів освіти та культури земель тощо.

3. До впровадження Болонського процесу у Німеччині вже існувала певна державна система отримання диплому про вищу освіту. Наразі основним завданням вищої освіти цієї країни стало пристосування національної системи до загальноприйнятої що полягало у запровадженні ступеня ОКР бакалавра та магістра (майстра) у європейському розумінні.

4. Результатами реформування системи вищої освіти Німеччини відповідно до вимог Болонського процесу стало значне зростання частки бакалаврських і магістерських програм у навчальному процесі. Крім того, частка бакалаврських навчальних програм є більшою за магістерських.

5. Упровадження Болонського процесу у вищій освіті Німеччини супроводжується і низкою проблем, однією з яких є невизначеність статусу бакалавра у соціальному, економічному, психологічному планах. Тому, мало хто з випускників ОКР «бакалавр» завершує на цьому свою освіту й переходить до професійної діяльності.

Література

1. Бражник Е. И. Перспективы развития высшего образования в европейских странах и России в контексте Болонского процесса. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ideashistory.org.ru/pdfs/16brazhnik.pdf>

2. Степко М. Ф., Клименко Б. В., ТОВАЖНЯНСЬКИЙ Л. Л. Болонський процес і навчання продовж життя. - Харків: НТУ «ХПІ», 2004. – 111 с.
3. ТОВАЖНЯНСЬКИЙ Л. Л., Сокол Є. І., Клименко Б. В. Болонський процес: цикли, ступені, кредити. – Харків: НТУ «ХПІ», 2004. – 144 с.
4. Bologna-Prozess: Neue Studiengänge, Beratungsbedarf, Informationsmöglichkeit. Service-Stelle Bologna der HRK. – Berlin, 2006. – 112 s.
5. Bologna-Reader II. Neue Texte und Hilfstellungen zur Umsetzung der Ziele des Bologna-Prozesses an deutschen Hochschulen. Beiträge zur Hochschulpolitik 5/2007 von Hochschulrektorenkonferenz. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.hrk.de/bologna/de/download/dateien/Bologna_Reader_II_INTERN_ET.pdf
6. Einführung eines Akkreditierungsverfahrens für Bachelor-/Bakkalaureus und Master-/Magistersstudiengänge. Kultusministerkonferenz, 3. Dezember 1998. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kmk.org/index.php?id=1215&type=123>
7. Empfehlungen zur Entwicklung der Fachhochschulen. Wissenschaftsrat, Drs. 5102/02. Berlin, 18. Januar 2002. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.wissenschaftsrat.de/texte/5202-02.pdf>.
8. Maassen T. Oliver. Die Bologna-Revolution. Auswirkungen der Hochschulreform in Deutschland. – Frankfurt am Main, 2004. – 232 s.
9. Realisierung der Ziele des Bologna-Prozesses. Nationaler Bericht 2004 für Deutschland von KMK und BMBF. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.bmbf.de/pub/nationaler_bericht_bologna_2004.pdf
10. Statistischen Daten zur Einführung von Bachelor- und Nasterstudiengängen (Wintersemester 2007/2008). Statistiken zur Hochschulpolitik 3/2007. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.hrk-bologna.de/bologna/de/download/dateien/HRK_StatistikBA_MA_WiSe2007_08_final.pdf

11. Wex, Peter. Bachelor und Master. Die Grundlagen des neuen Studiensystems in Deutschland. – Berlin, 2005. – 448 s.
12. Zehn Thesen zur Bachelor- und Masterstruktur in Deutschland. Sekretariat der ständigen Konferenz der Kultusminister der Länder in der Bundesrepublik Deutschland, 12. Juni 2003. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.kmk.org/fileadmin/veroeffentlichungen_beschluesse/2003/2003_06_12-10-Thesen-Bachelor-Master-in-D.pdf
13. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.bologna-berlin2003.de/pdf/bologna_declaration.pdf
14. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://new.hse.ru/sites/projects/bolon/bolon_hrono.aspx
15. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.hochschulkompas.de/kompas/xml/index_hochschule.htm
16. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.bologna-berlin2003.de/pdf/Results.pdf>